لایسیتێ لە فەرەنسا لە شۆڕشی ١٧٨٩ تا ١٩٠٥

ئاوەڕدانەوەیەکیش لەسەر چارشێوی ئیسلامی لە فەرەنسا

شیدان وەسیق

و. فازڵ مەحموود

توێژینەوە

ماڵپەڕی ژنەفتن ٢٠٢٠

jineftin.krd

بابەتی ئەم باسەی ئێمە لەم بەشەدا خوێندنەوەی پرۆسەی لایسیزاسیۆنە لە فەرەنسا کە بە هەڵبەز و دابەزێکی زۆرەوە لەماوەی سێ قۆناغی مێژوویدا بەدی دێت. یاسای جیاکردنەوەی دەوڵەت و کەنیسەکان، لە سەدەی بیستەمدا لە ئەنجامی ئەو ناکۆکیانەوەیە کە لەگەڵ شۆڕشی گەورەی فەرەنسا لەساڵی ١٧٨٩دا دەستپێدەکات. بەڵام هاوکات لایسیتێ لەم وڵاتەدا ڕووبەڕووی کێشەی نوێ بووەتەوە کە کێشەی چارشێوی ئیسلامی لە قوتابخانە دەوڵەتییەکان بە یەکێک لەوانە هەژمار دەکرێت. لەکۆتایی ئەم باسە چەند سەرنجێکمان لەم بارەیەوە هەیە و هەروەها هەڵویستی خۆمانیش لەسەر ئەم بابەتە دەردەبرین. دواى باسەکانی پێشوو لەسەر چەمکی لایسیتێ و دیاریکردنی ڕەگی واتایی ((لاییک)) و دواى خوێندنەوەی زەمینە مێژووییەکان و بنەما فەلسەفی . سیاسییەکانی لایسیتێ... . ئێستا بە نیازین لەم بەشە و لە بەشی داهاتووشدا، بارودۆخی لایسیتێ لە وڵاتە جیاوازەکانی جیهاندا لە گۆشەنیگای ((جیابوونەوەی)) دەوڵەت و ئایین شی بکەینەوە. لەم بەشەدا ئێمە بە شێوەیەکی ئاشکرا ((نموونەی)) لاییکی فەرەنسا شی دەکەینەوە. دەڵێین ((نموونە)) چونکە لەم وڵاتەیە کە لایسیتێ بەهەمان شێوە کە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، وەک وشە دەخولقێنرێت و وەک واقعێکیش، تارادەیەک بە شێوەیەکی تەواو بەدی دێت چونکە بەهەمان شێوە کە ئاماژەی بۆ دەکەین فەرەنسا تەنیا وڵاتێکی ئەوروپاییە کە دەستوورەکەی باس لە ((کۆماری لاییک)) دەکات. بەڵام لە فەرەنسا لایسیتێ بە شێوەیەکی ڕادیکاڵ دروست دەبێت کە چەند هۆکارێکی جۆراوجۆر بوونەتە هۆی ئەم ڕاشکاوییە، کە تیایاندا چوار هۆکاریان چارەنووسساز بووە. سەرەتا دەبێت باس لە دەسەڵاتی بەهێزی کەنیسە و ئایینسالاری کەنیسە بکەین، کە لە مێژووی فەرەنسادا تەوق خستبووە ملی تەواوی بوارە سیاسی و کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکانی ئەم وڵاتە. دەتوانین هۆکاری دووەم بە گۆڕانکاری لە سەرخۆی کاتۆلیسیزم بزانین بە بەراورد لەگەڵ پرۆتستانتیزم کە ڕیگای ((ڕیفۆرم)) و پێڕەوی نەکردنی لە دامەزراوەیەکی چەق بەستووی ئایینی گرتەبەر. کەنیسەی کاتۆلیک یا پاپایی، دامەزراوەیەکی چەقبەستوو و هیرارکییەتی و دەسەڵاتداری لەخۆ گرتبوو کە بە ناوی ڕزگاری مرۆڤ، بانگەشەی بۆ ڕێنوێنی مرۆڤەکان دەکرد لەسەر ڕووی زەویدا و مافی فەرمانڕەوای وڵات و دەوڵەتی بوو. هەر بۆیە بەرامبەر بە سێکولاریزاسیۆن یا ((بە دونیایی بوون))ی پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان زۆر بە توندی خۆڕاگری دەکرد. هۆکاری سێیەم بنەچەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ناکۆکییە درێژخایەن و لەبن نەهاتووە مەزهەبییەکانی فەرەنسا (وەک کوشتنی سێ هەزار پرۆتستانت لە شەوی ٢٣ی ئابی ١٥١٢، کە بە کوشتاری سەن بارتێلمی[1] بە ناوبانگە و یان سەرکوتکردنی پرۆتستانتەکان لە ساڵی ١٦٨٥دا کە بووە هۆی هەڵهاتنی دوو سەد هەزار کەس لەم کەمینە مەزهەبییە لە فەرەنسا دا). شەڕە مەزهەبییەکان داوای بە پێویستی جیاکردنەوەی دەوڵەتیان لە کەنیسە دەکرد.

[1]Saint-Barthelemy

((ئاشـــتی ناوخۆ)) و ((یەکگرتنی نەتەوەیی)) و پێکەوەژیانی ئاشـــتیيانەی ئایینەکان پەیوەســـت بوون بە چارەســـەرکردنێکی دروســـتی پەیوەندییەکانی نێوان ئەم دوو دامەزراوەیە. ســـەرەنجام دەبێت باس لە شـــۆڕشی گەورەی فەرەنسا و بزووتنەوەی دژە کەنیسەسالاری لە سەدەی نۆزدەهەمدا بکەین، لەم وڵاتەدا کە لە ڕادیکاڵ بوونی خۆیدا سەبارەت بە پرۆسەی سێکولاریزاسیۆنی وڵاتە ئەوروپاییەکان بێ هاوتا بووە. لایسیتێ لە فەرەنســـادا لەگەڵ بەرز و نزمییەکی زۆردا لەماوەی سێ قۆناغی مێژوویی جیاوازدا بەدی دێت:

قۆناغی یەکەم؛ لە شـــۆڕشی ١٧٨٩دا تاوەکوو ڕێککەوتنی ناپلیۆن لەگەڵ پاپا لەســـاڵی ١٨٠١دا. قۆناغێکە کە ڕەوتی جیابوونەوەی دەوڵەت و کەنیســـە بە شـــێوەیەکی پراکتیکی دەستپێدەکات.

قـۆنـاغی دووەم؛ کە تـیـایـدا لایســـیـتێ بە کەموکوڕی و بە شـــێـوەیەکی نـاتـەواو جێبەجێدەکرێت، لە بەستنی ڕێککەوتنامەکەی سەرەوە کە باسمان کرد دەستپێدەکات و تا ســـاڵی ١٨٧١ واتە دامەزراندنی کۆماری ســـێیەمی فەرەنســـا بەردەوام دەبێت. ســـەرەنجام لە دەیەی ١٨٧٠ بە دواوەیە کە بزووتنەوەی چاکســـازی لاییک تاڕادەیەک دەگەیەتە ئەنجامێکی تەواو، واتە پەســـەندکردنی یاســـای جیاکردنەوەی دەوڵەت و کەنیسەکان لە ساڵی ١٩٠٥دا. دوای ئەم مێژووە و لەماوەی سەدەی بیستەمدا لایسیتێ وەک یەکێک لە بەرچاوترین بنەماکانی کۆماری فەرەنسا دەردەکەوێت. لەگەڵ ئەمانەدا و لەگەڵ هەبوونی دوو سەد ساڵ لە تێکۆشان هاوکات لایسیتێ لە فەرەنسا ڕووبەڕووی کۆمەڵێک پرسیار و کێشە و بەرگریکردن لە خۆی بووەتەوە. بابەتی **چارشێوی ئیسلامی** لە قوتابخانەی لاییک و ئەو مشـــتوومڕە ســـیاسی و کۆمەڵایەتییانەی کە لە ســـەری دەکرێت بۆ ڕێگەپێدان یا قەدەغەکردنی، بە یەکێک لەم کێشـــانە هەژمار دەکرێت. لە کۆتایی ئەم باســـە و لە کاتی توێژینەوە و ڕەخنەگرتن لەســـەر لێکدانەوە جیاوازەکان بۆ لایسیتێ لە فەرەنسا (لایسیتێ ــ جیابوونەوە، لایسیتێ بێلایەنی و لایسیتێ ڕەواپێدەر و کراوە) چەند ســـەرنجێک بۆ داکۆکیکردن لە لایســـیتێ دەخەینە ڕوو. بەڵام پێش ئەوەی کە چاوێک بخشـێنین بە قۆناغە جیاوازەکانی پێکهاتنی لایسـیتێ لە فەرەنسـادا پێویسـتە بە کورتی باســـێکی پەیوەندی کلاســـیکی نێوان دەوڵەت و کەنیســـە لەم وڵاتەدا تا پێش شـــۆڕشی ١٧٨٩دا بکەین. ئەم دوو دامەزراوەی ســـەرەوە لە ماوەی مێژووی فەرەنســـادا پەیوەندییەکی ئۆرگانیک و کۆنیان پێکەوە هەبووە. کۆمەڵێک نەریت پەیوەندی نێوان ئەم دوانەیان ڕێکخســـتووە و دیاریکردووە کە بە ناوی نەریتی گالیکەنی[2] بەناوبانگە. لویی چواردەهەم (ســـەدەی حەڤدەیەم) ڕێســـاکانی ئەم ڕێبازە دادەڕێژێت و ناپلیۆنی یەکەم (ســـەرەتای ســـەدەی نۆزدەهەم) بە ئیلهام وەرگرتن لەمە ڕێککەوتننامەی بەناوبانگی Concordat یان (ڕێکەوتننامەی نێوان دەوڵەت و ڤاتیکان) لەگەڵ پاپادا واژۆ دەکات.

[2]Tradition Gallicanne

گالیکانیزم لە فەرەنسا لەسەر دوو بنەمای سەرەکی و پەیوەست بە یەکەوە ڕەگی داکوتابوو:

١.((**سەقامگیربوونی**)) کەنیسە لە کاروباری سیاسی و کۆمەڵایەتیدا. دەبێت ئاماژە بەوە بکەین لە فەرەنسا تا نیمەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم کەنیسەی کاتۆلیک دەسەڵات و هێزێکی بەرچاوی هەبوو. کاردیناڵەکان بۆ هەمیشە سیناتۆر بوون و لە ئەنجوومەنی سینا (هەڵبەت بە تەنیا لەم ئەنجوومەنەدا) مافی ڤیتۆیان هەبوو. واتە ئەگەر هەر نووسراوێکیان بە جیاواز و دژە ئایین هەست پێبکردایە دەیانتوانی ڕەتی بکەنەوە. کەنیسە دەسەڵاتی هەبوو بە سەر کاروباری کۆمەڵایەتیدا واتە ڕەگەزنامە، هاوسەرگیری، پەروەردە و فێرکردن (قوتابخانەکان)، تەندروستی(نەخۆشخانەکان) و دامەزراوە خێرخوازییەکان و... هتد. نوێنەرێک لە پیاوانی ئایینی[3] ئەندامی ئەنجوومەنی باڵای سیستمی خوێندن بوو.

٢. دەستێوردانی باڵادەستانەی دەوڵەت لە کاروباری ئاییندا، لە ڕاستیدا (مافی پاشا) بەرانبەر ئەو دەستکەوتانەی کە درابوو بە دامەزراوەی ئایین، هەژمار دەکرا. لە فەرەنسادا دامەزراوەیەک بە ناوی وەزارەتی ئایینەوە بوونی هەبوو. وەزیرەکانی ڕێبازی ئایینی[4] دەسەڵاتیان هەبوو و دەوڵەتیش لە بوارە جیاوازەکانی وەک کاروباری دارایی (مووچەدان بە کارمەندان و پلەوپایەدارەکانی کەنیسە) و ڕێکخستن (دیاریکردنی ئوسقفەکان) کەنیسەی بە خۆیەوە ملکەچ و پەیوەست کردبوو. بەم شێوەیە لە فەرەنسای بەر لە شۆڕش، لەلایەکەوە ڕووبەڕووی کەنیسەیەکی کاتۆلیکی نەتەوەیی ((بە فەرەنسی بووی)) تاڕادەیەک سەربەخۆ لە ڤاتیکان دەبینەوە کە لە کاروباری سیاسی و کۆمەڵایەتی دەوڵەت و وڵاتدا دەسەڵاتی هەیە، لەلایەکی ترەوە ڕووبەڕووی دەوڵەتێک دەبینەوە کە لەڕێگای پەیوەندییە قووڵەکانی لەگەڵ ئاییندا بە تایبەت لە بواری دارایی بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ و فەرمان پێدەرانە دەستێوەردان لە ئاییندا دەکات.

١. شۆڕشی ١٧٨٩: دەستپێکی پراکتیکی لایسیتێ

پرۆسەی لایسیزاسیۆن لە فەرەنسادا بە ڕاگەیاندنی ئازادی ویژدان لە بەیاننامەی مافی مرۆڤ و هاووڵاتیدا لە ٢٦ ئابی ١٧٨٩دا دەست پێدەکات. لە ماددەی دەیەمی ئەم بەیاننامەیە ئەمە بەدی دەکەین:

---

[3] clerge

[4] ministres de culte

«نابێت هیچ کەسێک لەبەر دەربڕینی بیروباوەڕێک تەنانەت مەزهەبیش، بە مەرجێک نەبێتە هۆی ئاژاوەنانەوە لەو ئاسایشە گشتییەی کە یاسا چاودێری دەکات، ئازار بدرێت.». گرنگی مێژوویی ئەم ماددەیەی سەرەوە بە فەرمی دانپیادانانی ئازادی ویژدانە کە وەک یەکێک لە ئازادییە تاکەکەسییەکان دادەنرێت، بەڵام بەو مەرجەی نەبێتە هۆی ئاژاوەنانەوە لە ئاسایشی۔گشتیدا، لە ڕاستیدا بەیاننامەکە هەڵی ((جیاکردنەوەی)) ناوەندی یاسایی تایبەت یا کۆمەڵگای مەدەنی لە ناوەندی گشتی یا دەوڵەت، یا بە شێوەیەکی ڕوونتر هەڵی ((جیاکردنەوەی)) کاروباری ئایین و ویژدان لە کاروباری دەوڵەت دەڕەخسێنێت.

بەیاننامەی مافەکانی مرۆڤ و هاووڵاتی دوو ناوەند لە یەکتر جیا دەکاتەوە:

لە لایەکەوە کۆمەڵگای مەدەنی کە جێگە یا (فەزای) ئازادییە تاکەکەسییەکان و ئازادی بیروباوەڕ و ویژدان، تەنانەت ئازادی مەزهەبیشە؛ لەلایەکی ترەوە کەرتی گشتی یا دەوڵەت کە بە جیابوونەوەی لە ناوەندی یەکەم، دەبێتە مسۆگەرکەر و پارێزگاریکەری ئەو ئازادییانە. پێشمەرجی سەرەکی ((جیابوونەوەی دەوڵەت و ئایین)) بەهەمان شێوە کە دووپاتمان کردەوە، جیابوونەوەی دەوڵەتە لە کۆمەڵگای مەدەنی. ئەم جیابوونەوەی دووەمە لە سەرترە لە جیابوونەوەی یەکەم، چونکە بە تایبەتمەندترین لایەنە بەرچاوەکانی مۆدێرنەی ڕۆژئاوا هەژمار دەکرێت و لە فەرەنسا لەگەڵ شۆڕشە گەورەکەیدا دەستپێدەکات. لەگەڵ ئەمانەشدا بەیاننامەکە سەبارەت بە ئازادییە تاکەکەسییەکان و بە شێوەیەکی ئاشکرا لە بواری لایسیتێدا توانایەکی سنووورداری هەیە.

چونکە تەنیا باس لە ئازادی ویژدان دەکات و ئازادی ئایین لەژێر ئەم ناونیشانە بە شێوەیەکی تەواو بە فەرمی دانانێت. بەڵام دەستووری ساڵی ١٧٩١ بە دابینکردنی ئازادییە مەزهەبییەکان ئەم کەموکورتییەی سەرەوە قەرەبوودەکاتەوە. لەم یاسایەدا **«ئازادی هەر مرۆڤێک بەرانبەر بە ئەو ئایینەی کە ملکەچیەتی»** دابین دەکرێت. ئەم ماددەیەی سەرەوە بە شێوەیەکی سەرەکی مەزهەبەکانی پرۆتستانت و یەهوودییەکان لەبەر چاو دەگرێت.

لە دەستوور و لە بڕیاری ئەنجوومەنی دامەزرێنەرەکان (١٢نیسانی ١٧٩٠) باس لە ((ئایینی سەقامگیر)) یان ((ئایینی فەرمی)) ناکرێت. بەم شێوەیە شۆڕش، ئازادی ئایین وەک یەکێک لە ئازادییە مرۆییەکان و هاوبەرانبەر لەگەڵ ئازادی ویژداندا بە فەرمی ڕادەگەیەنێت و بە ڕەتکردنەوەی ((ئایینی فەرمی)) هیچ ئایینێک بە لەسەرتر دانانێت و دەستکەوت و مافێکی تایبەتیشی۔ پێ نابەخشێت. لەلایەکی ترەوە هەر ئەم دەستوورە ڕایدەگەیەنێت کە «هاووڵاتیان مافی هەڵبژاردنی وەزیرەکانی سەر بە ئایینی خۆیان هەیە.» لە ئەنجامدا هەڵبژاردنی کارمەندانی کاروباری ئایین لە دەسەڵاتی دەوڵەت و

ڤاتیکان و یا ئەو ئوسقەفانەی کە لە کاتۆلیسیزمدا پێیاندەوترێ پاپ، دەچێتە دەرەوە. بەمشێوەیە هەنگاوێکی تر دەنرێت لەپێناو جیاکردنەوەی دەوڵەت و ئایین لەگەڵ دەستێوەرنەدانی دەوڵەت بۆ کاروباری مەزهەبی تاکەکان. بەڵام لێرەدا هێشتا جیابوونەوەی دەوڵەت و ئایین ناتەواوە. دەسەڵاتی تازە دامەزراو، هەم لە ئەنجوومەنی دامەزرێنەرەکان و هەم لەو دەستوورەی کە لەمانەوە سەرچاوەی گرتووە، دەیەوێت کەنیسە بخاتە ژێر چاودێری و کۆنترۆڵی خۆیەوە. لەم رووەوە لاییسیزاسیۆن لە شۆڕشی فەرەنسادا جگە لە قۆناغێکی کورت بەدی نایەت. ئەنجوومەنی دامەزرێنەرەکان بە دانانی ((یاسای مەدەنی کاربەدەستانی ئایینی)) لە ١٢ی کانوونی دووەمی ١٧٩٠دا بەڵگەنامەیەکی نوێ بۆ کەنیسەی کاتۆلیک، بەپێی جاران واتە نەریتی گالیکانیزم دادەڕێژێت. بە پێی ئەمە کەنیسەی کاتۆلیکی فەرەنسا لە پەیوەندییەکانی لەگەڵ "ڤاتیکان"دا لە سەربەخۆییەکی ڕێژەیی بەهرەمەند دەبێت. چونکە دەکەوێتە ژێر چاودێری و ملکەچ بوونی دەوڵەتی نەتەوەییەوە. بەمشێوەیە دەوڵەتی شۆڕشگێڕ بە یاسادانان سەبارەت بە کاروباری کەنیسە بە شێوەیەکی پراکتیکی یەکێک لە بنەما سەرەکییەکانی لایسیتێ واتە دەستێوەرنەدانی دەوڵەت لە کاروباری ئایین پێشێل دەکات. بە پێی یاسای مەدەنی پیاوانی ئایینی، ڕێکخستنی دابەشکردنی کەنیسە بە پێی پۆلێنکردنە دەوڵەتییەکان (پارێزگاکان، کۆمەنەکان) جێبەجێ دەکرێت. دانانی کاربەدەستانی کەنیسە لەڕێگای هەڵبژاردنەوە جێبەجێ دەکرێت. ئوسقەفەکان و قەشەکان مافی خۆیان لە دەوڵەتەوە دەست دەکەوێت و دەبێت سوێند بە وەفاداربوونیان بۆ نەتەوە و یاسای مەدەنی پیاوانی ئایینی بخۆن. بەمشێوەیە ئەم یاسایە بە دروستکردنی ((کەنیسەیەکی نەتەوەیی)) تا ڕادەیەک سەربەخۆ لە ڤاتیکان و دەسەڵاتی پاپا و بە گۆڕانی خاوەن پلەوپایەکانی کەنیسە و وەزیرە مەزهەبییەکان بۆ مووچەخۆری دەوڵەت،دامەزراوەیەکی ئایینی ملکەچی دەوڵەت دروست دەکات. ئەم یاسایە لەهەمان کاتدا بە ڕزگارکردنی دەوڵەت لەژێر چاودێریکردنی کەنیسە، هەلومەرج و زەمینەکانی سەربەخۆیی و جیابوونەوەی دەوڵەت لە ئایینیش دەستەبەر دەکات. بەڵام بەهەمان شێوە کە باسکرا جیابوونەوەی دەوڵەت و کەنیسە لێرەدا ناتەواوە. چونکە زنجیرە پەیوەندییەکانی نێوان ئەم دوانە وەک لە ناوندەکانی سیاسی و دارایی و ڕێکخستندا بە تەواوی ناپچڕێت. دەوڵەت هاوکات بۆ سەلماندن و فەرمانڕوایی خۆی پێویستی بە ئایین هەیە. دەوڵەتی نوێی شۆڕشگێڕ لە سەربەخۆیی تەواوی کەنیسە دەترسێت، چونکە هێشتا بە تەواوی پشت ئەستوور نییە بە خۆی. چونکە هێشتا بە مانای تەواوی وشە ((دەوڵەت)) نییە. کەواتە دەبێت کەنیسە بخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە. دەوڵەتی نوێ لەگەڵ ئەوەی کە بە فەرمی دان بە ئازادی ویژدان و ئایینـدا دەنێت، بەڵام بە تەواوی قبووڵی ئازادییە مەزهەبییەکان ناکات و ئەنجوومەن و تاقمە مەزهەبییەکانیش قەدەغە دەکات و لەناویان دەبات. (هەنگاوەکانی ئەنجوومەنی دامەزرێنەران لە ١٢ی شوباتی ١٧٩٠دا).

لە ساڵی ١٧٩٢دا بە دەستپێکی سەردەمی تیرۆر، دەسەڵاتە پێکهاتووەکە لە کۆنڤانیسیۆن کەوتە ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو کەنیسە ملهوڕەی کە لایەنگری لە مونارشی و سیستمی

پێشـــوو دەکرد. لەم سـەردەمەیە کە دەتوانرێت باس لە قۆناغێکی کورتی جیابوونەوەی دەوڵەت و ئایین لە فەرەنسا، ئەویش بە شێوەیەکی ڕێژەیی بکرێت. چونکە کۆنترۆڵکردنی کەرتە گشتییەکانی کۆمەڵگا وەک ڕەگەزنامە، پەروەردە و فێرکردن و بنکە خێرخوازییەکان لە دەستی کەنیسە دەردەهێنێت و دەگوازرێتەوە بۆ دەوڵەت و شارەوانییەکان. بە بڕینی بودجەی کەنیســـە و هەڵوەشـــاندنەوەی کارە دەوڵەتییەکان لەلایەن کارمەنـدان و وەزیرەکـانی ئـایین، دوایین پەیوەنـدییەکـانی دەوڵەت لەگەڵ دامەزراوەی ئـایینش دادەپچڕێت. کۆنڤانســـیۆن لە ١٨ی ئەیلوولی ١٧٩٤دا ڕایدەگەیەنێت کە «کۆماری فەرەنســا لەمە بەدواوە مووچە و خەرجی کاروباری هیچ ئایینێک نادات.» هەروەها لە ٢١ی شـــوباتی ١٧٩٠دا ڕایدەگەیەنێت کە: «کۆمـاری فەرەنســـا هیچ جێگایەک (مەبەســـت جیگا دەوڵەتییەکانە) ناخاتە خزمەتی کەنیســـەوە و بە فەرمیش ددان بە وەزیرە ئایینییەکان نانێت.»

بەڵام لەگەڵ ئەمانەشـــدا لایســیتێ هێشـــتا ناتەواوە، چونکە دەوڵەتی ژاکوبێن بە سەرکوتکردن و قەدەغەکردنی ئازادییەکانی ئایین بە ڕێگری لە چالاکییە مەزهەبییەکان و بە گرتن و دوورخســـتنەوەی قەشـەکان و هەڵوەشـاندنەوەی ڕۆژی پشـــووی مەزهەبی (یەکشەممە)... زیاتر لە هەر شتێک ددان بە نەتوانایی خۆی یان شکست هێنانی خۆی بۆ چارەسەرکردنێکی دیموکراتیانەی پەیوەندییەکانی لەگەڵ کەنیسەدا دەنێت. لەهەمان کاتیشدا مەبەستە دەسەڵاتخوازییەکانی خۆی سەبارەت بە دامەزراوەی کەنیسە دەخاتە ڕوو.

٢. لە ڕێکەوتننامەکەی ناپلیۆنەوە (١٨٠١) تا کۆماری سێیەم (١٨٧١)

بە کۆدەتای پۆناپێرتی (٩ی تشرینی دووەمی ١٧٧٩) و گۆڕانی کۆماری بۆ دەسەڵاتدارییەکی تاکەکەسی و ئیمپراتۆری (١٨٠٤) و بە دوای گەڕانەوەی پاشایەتی دەستووری (١٨١٥)، ئەو ڕیشاڵانەی کە لە ماوەی شـۆڕشدا لەنێوان دەوڵەت و کەنیسـەدا پچڕابوون دووبارە گرێ دەدرێنەوە و پتەو دەکرێن.

ڕێککەوتننامەی ١٨٠١ی نێوان دەوڵەتی فەرەنسـا و ڤاتیکان پرۆژە یاسـا یا چارتی ١٨١٤ و پرۆژەیاسای ١٨٣٠ و سەرەنجام دەستووری ١٨٤٨ چەند قۆناغێکی جیاوازی مێژوویی پێک دەهێنن کە تیایدا لایسیتێ لە فەرەنسا بە چوونە پێشەوە و گەڕانەوەکان، بەرە بەرە بەڵام هاوکات بە شێوەیەکی سنووردار و ناتەواو بە دی دێت.

. ڕێککەوتننامەی ١٨٠١ و یاسا مەدەنییەکانی ئیمپراتۆری یەکەم

ڕێککەوتننامەی بەناوبانگ بە Concordat، ڕێککەوتننامەیەکە کە ناپلیۆن پۆناپارت لە ١٥ی کانوونی دووەمی ١٨٠١دا لەگەڵ پاپا "پیی حەوتەم"دا واژۆی دەکات. بە پێی ئەم ڕێککەوتننامەیە پەیوەندییەکی نوێ لەنێوان دەوڵەت و کەنیسەی کاتۆلیکی فەرەنسادا دروست دەبێت. کە بە پێی ئەمە:

١. دەوڵەتی فەرەنسا کاتۆلیسیزم بە هۆی ((مەزهەبی زۆرینەی هاووڵاتیانی فەرەنسا)) بە فەرمی دادەنات. (پێشەکی ڕێککەوتننامەکە).

٢. دەوڵەتی فەرەنسا ئوسقەفەکان دیاری دەکات، و پاپا ئەوان لەلایەن شەرعییەوە دیاری دەکات[5]. (ماددەی ٤ و ٥).

٣. قەشەکان لەلایەن ئوسقەفەکانەوە ناو دەنرێن، بەڵام دەبێت لەلایەن دەوڵەتەوە ڕزامەندییان لەسەر درابێت. (ماددەی ٦و٧).

٤. پاپا گواستنەوەی داراییەکانی کەنیسە بۆ دەوڵەت بە شێوەیەکی ڕاشکاوانە قبووڵ دەکات، بەڵام لە باتی ئەمە دەبێت دەوڵەت مووچەی ئوسقەف و قەشەکان بدات. (ماددەی ١٣و١٤).

بەمشێوەیە ڕێککەوتننامەکەی سەرەوە دان بە پێگە گرنگەکەی کەنیسەدا دەنێت. دەوڵەتی فەرەنسا بە مووچە پێدانی کاربەدەستانی کەنیسە و بە دانانی ئوسقەفەکان و قبووڵکردنی قەشەکان، دەستدەخاتە کاروباری کەنیسەوە و ئەم دامەزراوەیە لەژێر کۆنترۆڵی خۆیدا دەهێڵێتەوە. دوای قۆناغێکی کورتی جیابوونەوەی دەوڵەت و ئایین لە دوای شۆڕشدا ئیمپراتۆرییەتی دووبارە پەیوەندی نێوان کەنیسە و دەوڵەت دروست دەکاتەوە و بەمشێوەیە نەریتی گالیکۆنی کە لەسەر بنەمای ((کەنیسەی نەتەوەیی فەرەنسا))ـییە سەرلەنوێ زیندوو دەکاتەوە. ناپلیۆن جگە لە ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی لەگەڵ کەنیسەی کاتۆلیک، لە نیسانی ١٨٠٢دا سەرقاڵی دیاریکردنی پەیوەندییەکانی دەوڵەت لەگەڵ هەر دوو کەنیسەی پرۆتستانت .کالڤینیست و لۆتەری ـدا دەبێت.

ئەمانە بە بەراورد لەگەڵ کاتۆلیسیزم بە پێی سیستمی دەوڵەت گوشارێکی زیاتریان لەسەر دەبێت. بەم واتەیە کە دەوڵەتی ناپلیۆنی کردار و بڕیار و تەنانەت لە پەیوەندی لەگەڵ خوێندن و ڕێکخستنە ناوەکییەکانیشیان، چاودێری و کۆنترۆڵێکی زیاتری دەخاتەسەر. بە دوای ئەم مێژووەدا چەند ماددەیەکی ڕێکخستنکاریی بۆ ڕێککەوتننامە ناوبراوەکە زیاد دەکرێت. بە پێی ئەم ماددە هاوپێچکراوانە، بوونی ڕێباز و ئایینە جۆربەجۆرەکان لە فەرەنسا، لەوانە ئایینی یەهوود لە ١٧ی ئازاری ١٨٠٨دا بە فەرمی ڕادەگەیەنرێت. دەوڵەت ڕێز لەو ڕێسایانە دەگرێت کە یەهوودییەکان خۆیان دایان ناوە. یاسای مەدەنی ١٨٠٤ بانگەشەی ((مافی جیهانگر و نەگۆڕ واتە عەقڵی سرووشتی)) دەکات و گرنگی بە

[5] institution canonique

((مەزهەبێکی تایبەت)) نادات. یاسای سزادانی نوێ، لە مێژووی ١٨١٠دا تەنیا هاوسەرگیری مەدەنی بە باوەڕپێکراو و فەرمی دەزانێت و هاوسەرگیری کەنیسەیی پێش لە مارە کردنی مەدەنی بە قەدەغە ڕادەگەیەنێت.

ڕەگەزنامە لەژێر ڕکێفی شارەوانییەکاندا دەمێنێتەوە و مافی جیابوونەوە (تەڵاق) لە یاسای مەدەنی ١٨٠٤دا دووپات دەکرێتەوە. دەوڵەتی ئیمپراتۆری سیستمی خوێندن دەخاتە چوارچێوەی دەسەڵاتی خۆیەوە و زانکۆیەکی جیا دروست دەکات. خوێندنی ناوەندی و باڵاش دەداتە دەست پێرسۆنێلی لاییکەوە. بەڵام خوێندنی سەرەتایی لەبەر کەمی مامۆستای لاییک و بۆ ڕێککەوتن لەگەڵ کەنیسە بە شێوەیەکی سەرەکی لە ناوەندی دەسەڵاتی کەنیسە و تاقمی مەزهەبیدا دەهێڵێتەوە. لە قوتابخانە سەرەتاییەکان خوێندنی ئایینی مەسیحی لەگەڵ پیاهەڵدانی ئیمپراتۆری و پێڕەوی لە ئیمپراتۆری دا دەخوێنرا.لەگەڵ ئەمانەدا دەبێت دووپاتی کەینەوە کە لەم قۆناغەدا لەگەڵ چاکسازی لاییک لە یاسای مەدەنیدا، لە یاسای سزادان و سیستمی خوێندندا لایسیتێ بە شێوەیەکی سنووردار و ناتەواو جێبەجێ دەکرێت. هەڵبەت دەوڵەت بە سەربەخۆیی بەرانبەر بە دامەزراوەی کەنیسە ڕەفتار دەکات و لەبەر ئەمە دەکرێت ئەو بە لاییک بزانرێت. بەڵام هێشتا لایسیتێ ناتەواوە چونکە چەند خاڵێکی زۆر دەوڵەت بە کەنیسەوە دەبەستێتەوە و هێشتا دەوڵەت کەنیسەی لەژێر کۆنترۆڵ دایە. دەوڵەت بە تەواوی مانا لاییک نییە، چونکە کاتۆلیسیزم وەک مەزهەبی زۆرینەی کۆمەڵگا بە فەرمی دەزانێت و لەگەڵ کەنیسە و ڤاتیکاندا ((گرێبەست)) دەبەستێت. دەوڵەت بە تەواوی مانا لاییک نییە چونکە دەست دەخاتە ئۆرگانیزەکردنی دامەزراوەی ئایین و کەنیسەکانیش لە ڕووی ئابوورییەوە بە خۆیەوە پەیوەست دەکات.

ـ بڕیارنامەی ١٨١٤ و گەڕانەوەی پاشایەتی

دانانی بڕیارنامە یا چارتی ١٨١٤ هاوکاتە لەگەڵ گەڕانەوەی سیستمی پێشوو[6] و سەقامگیربوونی دووبارەی بنەماڵەی پاشایەتی بۆربۆنەکان لە فەرەنسادا.

.کاتۆلیسیزم دەبێتە ((ئایینی دەوڵەت)). (ماددەی ٦).

ـ یەکسانی ئایینەکان بە فەرمی دانی پێدا دەنرێت: «هەرکەسێک دەتوانێ بە ئازادانە و بێ جیاوازی بانگەشە بۆ ئایینەکەی خۆی بکات و لە جێبەجێکردنی ئایینەکەی خۆیدا لە لایەنگری کردنی یەکسانییەوە بەهرەمەند بێت». (ماددەی ٥).

---

[6] Restauration

بە گەڕانەوەی ڕژێمی پاشـــایەتی ڕەها کە لەلایەن کەنیســـەوە پشـــتگیری لێدەکرێت، بەرانبەر بە بێڕێزی نواندن بەرامبەر بە پیرۆزییە ئایینییەکان سزای لە سێدارەدان جێبەجێ دەکرێت. (یاسای ١٨٢٥). جیابوونەوە (تەڵاق) بە قەدەغە ڕادەگەیەنرێت. ئەنجوومەنە مەزهەبییەکان ژیانی کۆمەڵایەتی دەخەنە ژێر کۆنترۆڵی خۆیانەوە. زانکۆ لە چوارچێوەی دەسـەڵاتی دەوڵەتدا دەمێنێتەوە بەڵام سـەرۆکێکی ئوسـقەفی بۆ دادەنرێت. بەمشـێوەیە دەوڵەت دووبارە بە قبوولکردنی ((ئایینی فەرمی)) خەسـڵەتی لاییکی یان نائایینی خۆی لە دەســـت دەدات. لە بێلایەن بوون بەرانبەر بە ئایینەکان دەچێتە دەرەوە و مەزهەبێکی تایبەت (مەبەست کاتۆلیسیزم) لە مەزهەبەکانی تر جیادەکاتەوە و دەستکەوت و مافێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی زیاتری پێ دەبەخشێت.

دەوڵەتێکی وا هێشـتا مۆدێرن نییە، هێشـتا بە تەواوی سـەربەخۆ و پشـت ئەسـتوور بە خۆی نییە. چونکە هێشتا بۆ دەستکەوتنی ڕەوابوونی خۆی پێویستی بە هێزێکی باڵا و لە دەرەوەی خۆیدا هەیە، پێویستی بە بڕواپێکراوی و دەسەڵاتی کەنیسە و ئایین هەیە و لە ئەنجامدا دەبێت پاڵ بدات بە کەنیسە و ئایینەوە.

. بڕیارنامەی ١٨٣٠ و بزووتنەوەکانی دژ بە پیاوانی ئایینی

ئەم بڕیارنامە و پرۆژەیاســایە بەرهەمی شــۆڕشی ١٨٣٠ و ڕووخانی ڕژێمی بۆربۆنەکانە لە فەرەنسا. لەم پرۆژەیاسایەدا:

ـ ئازادی ڕێبازە ئایینییەکان و یەکسانی ئایینەکان (وەک لە بواری یارمەتی دارایی دەوڵەت بۆ کەنیسەکانی کاتۆلیک و پرۆتستانت) مسۆگەر دەکرێت.

ـــــــــ کاتۆلیســـیزم نەک وەک ((ئـاییـنی فـەرمی)) بەڵکو وەک ((مەزهەبی زۆرینەی فەرەنسییەکان)) بە فەرمی دادەنرێت. (ماددەی ٤).

بەمشـــێوەیەوە لەلایەکەوە هەنگاوێک بۆ یەکســـانی ئـایینەکان و بێلایەنی دەوڵەت بەرامبەریان دەنرێت (ڕەتکردنەوەی ئایینی فەرمی و هەڵوەشـــاندنەوەی دەســـتکەوتە داراییەکانی کەنیســـەی کاتۆلیک) و لەلایەکی ترەوە ((جیابوونەوە)) بە شـێوەیەکی تەواو دەستەبەر نابێت، چونکە دەوڵەت هێشتا وەک ((مەزهەبی زۆرینەی خەڵکی فەرەنسا)) ماف دەبەخشێتە کاتۆلیسیزم. لەم سەردەمەیە کە بزووتنەوە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان دژ بە دەستکەوتە فراوانەکانی کەنیسە و بە شێوەیەکی گشتی دژ بە پیاوانی ئایینی بەناوی تێکۆشــان بۆ ئازادی و دادپەروەری ســەر هەڵ ئەدەن.نموونەی ئەمانە خۆپیشــاندانی توندووتیژی خەڵکی پاریســە دژ بە کەنیســە و هەروەها هێرش کردنیانە بۆ شــوێنی نیشتەجێ بوونی ئوسـقەفی گەورە و تالانکردنی لەساڵی ١٨٣١دا. لەم سـەردەمە لەڕێگای

یاسای گیزۆ[7] سەبارەت بە خوێندنی سەرەتایی (١٨٨٣)، بە شێوەیەک ڕزگاربوونی ئەم قوتابخانەیە لەژێر سەرپەرشتی کەنیسە دەستەبەر دەبێت.بە پێی ئەم یاسایە هەر کۆمۆنێک (کەرت یا پۆلێن کردنی بەڕێوەبەرایەتی لە فەرەنسا) دەبێت قوتابخانەی گشتی خۆی دابمەزرێنێت. مامۆستاکانی دەکەونە ژێر چاودێری ئەنجوومەنی شارەوە و مووچەکەیان بەشێکی لەلایەن کۆمۆن و بەشێکی تری بە یارمەتی خێزانی قوتابییەکان دابین دەکرێت.

. دەستووری ساڵی ١٨٤٨

بە شۆڕشی شوباتی ١٨٤٨ و بە ڕووخانی ڕژێمی پاشایەتی لۆیی فیلیپ، کۆماری دووەمی فەرەنسا لەلایەن کۆماریخوازە پارێزکارە میانڕەوەکانەوە ڕادەگەینرێت. دەستووری ئەم سیستمە نوێیە کە بەرهەمی ئەم شۆڕشەیە هەنگاوێکی تر بۆ جیاکردنەوەی دەوڵەت و ئایین هەڵدەگرێت. بەم مانایە کە تیایدا ئاماژە بۆ ئایین ناکرێت نە بۆ ناوی ((ئایینی فەرمی)) و نە ناوێکی تری وەک ((مەزهەبی زۆرینەی خەڵکیش)). بەڵام هاوکات دەوڵەت هەر بە مووچە پێدانی وەزیرە ئایینییەکان پەیوەندی خۆی لەگەڵ کەنیسەدا دەپارێزێت. ((وەزیرە ئایینییەکان، چ ئەو ئایینانەی کە لەلایەن یاساوە دانی پێدانراوە و چ ئەوانەی لە داهاتوودا دانی پێدادەنرێت، مافی وەرگرتنی مووچەیان لە لایەن دەوڵەتەوە هەیە.)) (ماددەی حەوتەم). لەم ماددەیەی سەرەوەدا جگە لە سێ مەزهەبی ناسراوی وەک کاتۆلیک و پرۆتستانت و یەهوود ئاماژە بۆ ئەو ئایینانەش دەکرێت کە لە داهاتوودا دەکرێ لەلایەن دەوڵەتەوە دانیان پێدا بنرێت. لەنێوان ئەوانەدا ئیسلامە کە لە کاتی داگیرکردنی جەزایر لە ساڵی ١٨٣٠دا لەلایەن ئیستعماری فەرەنساوە، وەک مەزهەبی دووەمی ئەم وڵاتە (لەلایەن چەندایەتییەوە) دەناسرێت. لەگەڵ ئەمەشدا لەم سەردەمە ترس لە شەڕی کرێکاران، بۆرژوازی فەرەنسا بەرەو کۆنەپەرستی دەبات. ئەم چینە کە کەنیسە وەک سەنگەرێک دەزانێت بۆیە بەرانبەر بە شۆڕشە کۆمەڵایەتییەکان پاڵی پێوە دەدات و سەبارەت بە خوێندنیش چەند دەستکەوتێک بۆ کاربەدەستە ئایینییەکان دەستەبەر دەکات و لە بواری لایسیتێش دەست دەکات بە پاشەکشێ کردن.

– ئیمپراتۆرییەتی دووەم و بەردەوامی یەکگرتوویی نێوان دەوڵەت و کەنیسە

لە ساڵی ١٨٥٢دا لۆیی پۆناپێرت ناسراو بە ناپلیۆنی سێیەم ئیمپراتۆریەتی دووەمی فەرەنسای دامەزراند. لەگەڵ هەبوونی ناکۆکییەکانی نێوان ئەو و پاپا دا، واتە ئەو پاپایەی کە کۆمەڵگای مۆدێرنی بە دوژمنی کەنیسە دەزانی؛ ئەم ڕژێمە نوێیە یەکگرتنی

[7] Guizot

مێژوویی نێوان دەوڵەت و کەنیســـە دەپارێزێت. لەم قۆناغەدا هەم حکوومەت و هەم چینی دەسەڵاتدار و هەم ئۆپۆزسیۆنی کۆماریخواز و لیبراڵ، زۆربەیان خوازیاری پاراستنی ڕێککەوتنـنـامەی Concordat و ئەو داواکـارییـانەن کە هەم بۆ کەنیســـە چەنـد دەستکەوتێک بە فەرمی دادەنێت و هەم دەرفەت دەدات کە دەوڵەت دەستێوەردان لە کاروباری دامەزراوەی ئاییندا بکات. بەمشـــێوەیە وەک ئەنجامی ئەم بەشـــە دەبێت دووپاتی بکەینەوە لە ماوەی ئەم ســـەردەمانەدا واتە لە ڕێککەوتننامەکەی ناپلیۆن لە ساڵی ١٨٠١دا تا کۆتایی ئیمپراتۆری دووەم و کۆمۆنی پاریس لە ساڵی ١٨٧١دا و سەرەتای کۆماری سێیەمدا، لایسیتێ بە واتایەکی ڕاستەقینە بەدی نایەت. جیابوونەوەی دەوڵەت و ئایین لەم وڵاتە بە شـــێوەیەکی ســـەرەکی و دیاریکراو لە قۆناغی ســـێیەمدا واتە بە دەســـتپێکی شـــەڕە ســـیاسی و کۆمەڵاتییەکان و پەرەســـەندنی کۆمەڵگا مەدەنییەکان دەستەبەر دەبێت.

٣. چاکسازییەکانی لاییک لە کۆماری سێیەمدا

لە کۆتایی دەیەی ١٨٦٠دا چاکسازییەکانی لاییک لە فەرەنسا بە هەوڵی کەسانی چالاکی ســـیاسی و بەشـــێک لە نوێنەرە کۆماریخوازە ڕادیکاڵەکانی پەرلەمان لە چەند لایەنێکی بەرفراواندا دەســـت پێدەکات. ریفۆرمەکان لەســـەر دوو هێڵ ئەنجام دەدران: لەلایەک جیـاکردنەوەی دەوڵەت لە کەنیســـە و لەلایەکی ترەوە بە لاییـک کردنی دامەزراوە گشـتییەکان و بە شـێوەیەکی ســەرەکی و بنەڕەتی دامەزراوەی پەروەردە و فێرکردن واتە قوتابخانەکان. ڕاســـتییەکەی ئەمەیە کە لە فەرەنســـا تێکۆشـــان بۆ دروســـتبوونی ((قوتابخانەیەکی خۆڕایی و لاییک بۆ هەمووان)) وەک یەکێک لە بنەما ســـەرەکییەکانی کۆماریدا وەک خستنەگەڕی داینامۆیەکی سەرەکی چاکسـازی وایە. بیسـت سـاڵ پێش ئەوەی کە یاسـای دەوڵەت و کەنیسـە لە سـاڵی ١٩٠٥ دا پەسـەند بکرێت، لایسـیتێ لە قوتابخانە فەرەنسییەکان بەدی دێت.

ئەلیف: چاکسازی لەپێناو جیابوونەوەی دەوڵەت و کەنیسە

لە سێی کانوونی یەکەمی ١٨٦٧دا ژول سیمۆن[8] ، سیاسەتوان و وەزیری خوێندنی گشتی لە حکوومەتی بەرگری نەتەوەیی (لە کاتی شـــەڕی ئەڵمانیا و فەرەنســـا) لە وتەکانی لە پەرلەماندا بۆ یەکەمین جار باس لە ((جیاکردنەوەی)) دەوڵەت و کەنیســـەکان دەکات. لە ســـاڵی ١٨٦٩دا لیۆن گامبێتا[9] ی کۆماریخواز و نوێنەری پەرلەمان و ئۆرگانیزەکەری

---

[8] Jules Simon

[9] Léon Gambetta

بزووتنەوە بەرگرییەکان لە شـــارۆچکەکان لەماوەی حکوومەتی بەرگری نەتەوەییدا؛ لە بەرنـامە کۆمـاریخوازەکەی خۆی خوازیـاری ئەوە دەبێـت کە ((بودجەی تـایبەت بە ئایینەکان هەڵبوەشـێتەوە و هەروەها جیابوونەوەی نێوان دەوڵەت و کەنیســەکانیش جێبەجێ بکرێت)). ئەو چەند سـاڵ دوای ئەوە (١٨٧٧) لە وتارێکی گرنگی سـەبارەت بە خواســتی بۆ دروســتکردنی قوتـابخـانەیەکی گشــتی و لاییـک، زۆر بوێرانە و پێش کۆماریخوازەکانی تر ڕایدەگەیەنێت کە: ((ئایینسالاری دوژمنی ئێمەیە!)). لە ٢ی نیسانی ١٨٧١دا کۆمۆنی پـاریس بە نـاوی ئـازادی ویژدان بڕیـاری جیـاکردنەوەی دەوڵەت و کەنیســەکان و هەڵوەشـاندنەوەی بودجەی ئایینەکان ڕادەگەیەنێت. لە ١١ی تشـرینی دووەمی ١٨٧١دا بۆ یەکەمین جـار چەمکی ((لایســیتێ)) لە ڕۆژنـامەیەک بە نـاوی "نیشتمان"دا دەردەکەوێت.

لە کۆبوونەوەی ئەنجوومەنی شاردا سەبارەت بە مەسەلەی خوێندن یەکێک لە ئەندامە سـۆسـیالیسـتەکانی ئەنجوومەنەکە باس لە پێویسـتی لاییک دەکات لە قوتابخانەکان و ئەو پەیامنێرەی کە لەوێدایە وتەکەی لە ڕۆژنامەکەیدا چاپ دەکات. لە سـاڵی ١٨٨١دا بەرنامەی پارتی کرێکارانی فەرەنســا لە ســەر بڕیاری ســەرۆکەکەیان، جوڵ گێد[10] هەڵوەشـــاندنەوەی بودجەی ئایینەکان و دەســت بە ســەراگرتنی داراییەکانی تاقمە مەزهەبییەکان ڕادەگەیەنێت. لە دەیەی ١٨٨٠دا چەنـد یـاســایەکی جۆربەجۆر بۆ چاودێریکردنی پەیوەندییەکانی نێوان دەوڵەت و کەنیســـە و لەپێناو لاییســـیزاســـیۆن دادەڕێژرێت لەوانە:

١٢ی کانوونی دووەمی ١٨٨٠، هەڵوەشاندنەوەی پشووی زۆرەملێی ڕۆژی یەکشەممە و پشووەکانی تری بۆنە مەزهەبییەکان.

١٤ی تشـرینی دووەمی١٨٨١، هەڵوەشـــاندنەوەی جیاکردنەوە مەزهەبییەکان لەناو گۆڕستانەکاندا.

١٨٨٤، بە فەرمی دانانی مافی جیابوونەوە (تەڵاق).

٢١ی نیسانی١٨٨٧، کەمکردنەوەی بەرەبەرەی بودجەی تایبەتی دەوڵەت بۆ کەنیسەکان و مووچەی ئوسـقفەکان. هەر لەم ساڵەدا بەخاکسپاردنی تەرم، یان ئەو مەراسـیمە بە مەدەنی (نامەزهەبی) بە ئازاد ڕادەگەیەنرێت.

سـەبارەت بە پێرسـۆنێل و کارمەندانی نەخۆشـخانەکانیش چاکســازی لاییکی جێبەجێ دەکرێت. لەنێوان ســاڵانی ١٨٨٥ تا ١٩٠٣ پێنج داوای یاســـایی بۆ جیاکردنەوەی کەنیسەکان و دەوڵەت دەخرێنە ڕوو کە ناگەنە قۆناغی پەسەند کردنەوە.

---

[10] Jules Guesde

ب: چاکسازی لە پێناو قوتابخانەی لاییک

لایسیتێ لە قوتابخانەی کۆماری (قوتابخانە دەوڵەتییەکان) لەسەر دوو بنەمای جیانەکەرەوە ڕەگ دادەکوتێت:

١. مامۆستایان و بە شێوەیەکی گشتی پێرسۆنێلی خوێندن دەبێت لاییک بن. (نائاییني یا ناکەنیسەیی بن).

٢. لە قوتابخانەدا وانەی ئاییني ناوترێتەوە و سیستمی خوێندن لە قوتابخانەی دەوڵەتیدا سەبارەت بە ئایین بێلایەنە.

لە ٢٨ی نیسانی ١٨٨٢دا قوتابخانەی سەرەتایی لە فەرەنسا بە ((لاییک)) ڕادەگەینرێت و خوێندنە ئایینییەکان لە بەرنامەی خوێندندا لادەبرێن و ئەوەش دیاری دەکرێت کە قوتابخانەکان لە هەفتەیەکدا یەک ڕۆژ (جگە لە یەکشەممە) پشووی هەیە تا((ئەو دایک و باوکانەی کە دەیانەوێت، بتوانن ئەو ڕۆژە پشووە تەرخان بکەن بۆ خوێندنی ئاییني بە منداڵەکانیان، بەڵام لە دەرەوەی سنووری قوتابخانەکاندا)).

لە ٣٠ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٦دا بە پێی ماددەیەکی یاسایی ڕادەگەینرێت کە لە قوتابخانەکان ((کاروباری خوێندن بە تەواوی دەدرێتە دەست پێرسۆنێلی لاییکەوە)). خوێندنیش بەرانبەر بە ئایینەکان دەبێت پێگەیەکی بێ لایەن بۆ خۆی هەڵبژێرێت. لەم مێژووە بە دواوە، هەڵگرتنی نیشانە مەزهەبییەکان وەک نیشانەی لە خاچدانی عیسا لە سەر دیواری قوتابخانەکان دەستپێدەکات.

٤. یاسای ١٩٠٥ یان یاسای جیاکردنەوەی دەوڵەت و کەنیسەکان

لە ٩ی کانوونی یەکەمی ١٩٠٥دا یاسایەکی مێژوویی و چارەنووسساز لە پەرلەمانی فەرەنسا پەسەند دەکرێت کە لە ڕاگەیاندنی کۆمیسیۆنی پەرلەماندا وەک ((یاسای جیاکردنەوەی کەنیسە و دەوڵەت)) ناوی دەبەن. هەر لە باسەکانی خۆیانیشدا ئەندام پەرلەمانەکان (بە کۆ) ناوی کەنیسەکان دەهێنن. ئەم یاسایە بە شێوەیەکی سەرەکی دوو زنجیرە بنەما لەخۆ دەگرێت: ئازادییە مەزهەبییەکان لەلایەک و سەربەخۆیی دەوڵەت و دامەزراوە گشتییەکان (دەوڵەتی) بەرانبەر بە کەنیسەکان لەلایەکی ترەوە.

مسۆگەرکردن و دابین کردنی ئازادییە مەزهەبییەکان

ماددەی ١: کۆماری فەرەنسا ئازادی ویژدان مسۆگەر دەکات. کۆماری فەرەنسا جێبەجێکردنی ئازادانەی کاروباری ئاییني مسۆگەر دەکات.

ماددەی چوارەم مانای ماددەی یەکەم ڕوونتر دەکاتەوە. مسۆگەرکردنی ئازادییە ئایینییەکان تەنیا بە مانای ئازادی ویژدانی تاکەکەسییەوە نییە، بەڵکوو ئازادی گشتیش لەخۆ دەگرێت. بەمشێوەیە دەرفەت دەدرێت بە کەنیسەکان کە بە پێی ڕێنماییە تایبەتییەکان بە خۆیان وەک هەر ئەنجوومەنێکی یاسایی ترخەریکی ئۆرگانیزەکردنی خۆیان بن. بە پێی ئەم ماددەیە شوێنە مەزهەبییەکان لەهەمان کاتدا بە موڵکی دەوڵەت هەژمار دەکرێن، بەڵام ((بە شێوەیەکی خۆڕایی دەخرێتە خزمەتی ئەنجوومەنە ئایینییەکانەوە)).

جیاکردنەوەی دەوڵەت و ئایین

لێرەدا لە کۆی ماددە یاساییەکانی ١٩٠٥ داسەبارەت بە مەسەلەی ((جیاکردنەوە))، ئاماژە بۆ سێ بنەمای گرنگ دەکەین:

«**ماددەی ٢:** کۆماری بە فەرمی دان بە هیچ مەزهەبێک دا نانێت مووچەیان ناداتێ و هاوکاریشیان ناکات.لە ئەنجامدا لە سەرەتای کانوونی دووەمی ١٩٠٦دا بە ڕاگەیاندنی فەرمی ئەم یاسایە تەواوی خەرجییە تایبەتییەکان بە کاروباری مەزهەبی لە بودجەی دەوڵەت و پارێزگاکان و کۆمۆنەکان لادەبرێن... .»

هەر لەماوەی ئەم دەقە یاساییەدا دەردەکەوێت کە کەنیسەکان چیتر پەیوەندییان بە ناوەندی یاسایی گشتییەوە نەماوە و لە ئەنجامدا ناتوانن دەست بخەنە کاروباری دەوڵەتەوە.

«**ماددەی ٢٦:** پێکهێنانی کۆبوونەوەی سیاسی لەو شوێنانەی کە بۆ جێبەجێکردنی کاروباری مەزهەبی دەستنیشانکراوە قەدەغەیە».

«**ماددەی ٢٨:** لەمە بە دواوە دانانی هێما یا نیشانەی مەزهەبی لەسەر دیواری بینا دەوڵەتییەکان (گشتییەکان) یان هەر جێگایەکی گشتی تر، جگە لە شوێنە ئایینییەکان و گۆڕستانەکان و مۆزەخانە و پێشانگاکان قەدەغەیە».

وەک ئەنجامی ئەمانەی کە باسکرا، فەلسەفەی یاسای ١٩٠٥ یان لە ڕاستیدا یاسای لایسیتێی فەرەنسا، دەکرێت لە سێ خاڵدا کورت بکرێتەوە:

١. ئامانجی ڕێکخەرانی ئەم یاسایە سەقامگیربوونی ئاشتی مەزهەبییە لە ڕێگای مسۆگەرکردنی ئازادی کەنیسەکان لەلایەک و سەربەخۆیی دەوڵەت بەرامبەر بە ئایین لە

لایەکی ترەوە. ژانژورێس[11]ی نوێنەری سۆسیالیستی پەرلەمان و یەکێک لە بنیاتنەرەکانی ئەم یاسایە، وتی: «ئەو یاسایەی کە پەرلەمان پەسەندی کردووە ئازادییە مەزهەبییەکان مسۆگەر دەکات... ئازادی ویژدان بە شێوەیەکی تەواو و رەها مسۆگەر دەکرێت. یاسای جیاکردنەوە، لەم شێوازەی ئێستایدا زۆر دادپەروەرانە و مێرخاسانە و گونجاوە.»

٢. یاسای ١٩٠٥ بە پێچەوانەی ڕێککەوتننامەی ١٨٠١، ڕێککەوتنی نێوان دەوڵەت و کەنیسە نییە. هەنگاوێکی یەک لایەنەیە لەلایەن دەوڵەتەوە کە بە بێ وتووێژ لەگەڵ کەنیسە یا ڤاتیکاندا بڕیاری لەسەر دراوە. لە ئەنجامدا هەم کەنیسەی کاتۆلیکی فەرەنسا و هەم پاپا زۆر بە توندی دژ بەم یاسایە دەوەستنەوە، چونکە بە لای ئەوانەوە ((دژە ئایینە)). ئەمە خۆی پیشاندەری ئەوەیە کە لایسیتێ لە فەرەنسا بەرهەمی پەیمان یا ڕێکەوتننامەیەک لەگەڵ کەنیسەدا نییە، بەڵکوو بەرهەمی کردار و داهێنانی یەک لایەنەی دەوڵەتە لە جیاکردنەوەی خۆی لە دامەزراوەی ئاییندا. بەمشێوەیە یاسای ١٩٠٥ بە شێوەیەکی پراکتیکی ڕێککەوتننامەی ١٨٠١ تێکدەشکێنێت بە بێ ئەوەی بە ئاشکرا هەڵوەشاندنەوەشی ڕابگەیەنێت.

٣. گرنگی بەرچاوی یاسای ١٩٠٥ لەوەدایە کە دابڕانێکی دوولایەنە دروست دەکات .دابڕان لە دوو نەریتی کۆن و سەرسەخت لە فەرەنسادا. لەلایەک جیابوونەوە لە نەریتی ئایینسالاری یا کەنیسەسالاری لەم وڵاتەدا کە لە شێوازی دەستێوەردانی کەنیسە لە کاروباری گشتی و دەوڵەتدا ڕەنگی دەدایەوە. لەلایەکی ترەوە جیابوونەوە لە نەریتی دەستێوەردانخواز و مێژوویی دەوڵەت لە کاروباری کەنیسەکان و کۆنترۆڵکردنی ئەم دامەزراوەیە لەڕێگا جیاوازەکانەوە.

٥. لایسیتێ لە دەستوورەکانی فەرەنسا

لایسیتێ بەهەمان شێوە کە لە سەرەتای ئەم باسەدا ئاماژەمان بۆی کرد یەکێک لە بەرچاوترین و بنەمادارترین پرۆسەی پێکهێنانی کۆماری فەرەنسایە و یاسای ساڵی ١٩٠٥ سەبارەت بە جیاکردنەوەی دەوڵەت و کەنیسەکان بڕبڕەی یاسایی ئەم کۆمارییە پێک دەهێنێت.

دوای ئەم مێژووە جگە لە قۆناغە کورتخایەنەکەی حکوومەتی ڤیشی(١٩٤٠ـ١٩٤٥) بە تایبەت لە یەک پرۆژە و دوو دەستووردا، هاوکات پێداگری دەکرێت لە سەر خەسڵەتی لاییک بوونی دەوڵەت و کەرتی گشتی. لەکاتی خستنە ڕاپرسی دەستووری ١٩ی نیسانی ١٩٤٦ کە ڕەتکرایەوە، ئەمە بەدی دەکرێت :

---

[11].Jean Jaures

«**ماددەی ١٣؛** ئازادی ویژدان و ئایینەکان لەڕێگای بێلایەنی دەوڵەت بەرانبەر بە هەموو بیروباوەڕە مەزهەبییەکان دابین دەکرێت». ڕۆحی ئەم ماددەیە جیاوازییەکی بەرچاوی لەگەڵ یاسای ١٩٠٥دا هەیە.لە ئەو یاسایە بە هەمان شێوە کە بینیمان کۆمار سەرەتا ئازادی ویژدان و ئایین دابین دەکات و دواتر بڕیار لە سەر دانپیادانەنانی مەزهەبدا دەکات و هەروەها هیچ مووچەیەک بە هیچ کەنیسەیەک نادات. لەوێدا لەنێوان ئەم دوو بابەتە ((ئازادی)) لەلایەک و ((جیابوونەوە)) یا ((لایسیتێ)) لەلایەکی ترەوە هیچ پەیوەندییەک دروست نابێت. بەڵام لێرەدا،بە داڕشتنی دەستووری ١٩٤٦دا پەیوەندی نێوان ئەم دوانە دروست نابێت. چونکە دەڵێتئەمە بێلایەنی و لایسیتێی دەوڵەتە کە دەبێتە دابینکەری ئازادی ویژدان و ئایینەکان. لێرەدا لایسیتێ دەبێتە ئامرازێک بۆ خزمەتکردنی ئامانجێک کە ئەویش ئازادییە. لە دەستووری ٢٧ی تشرینی یەکەمی١٩٤٦دا کە لە لایەن کۆماری چوارەمی فەرەنسا دادەڕێژرێت، ئەمە دەخوێنینەوە:

«... گەلی فەرەنسا ئەم بنەما سیاسی و ئابووری کۆمەڵاتییانەی خوارەوە وەک بنەمایەک کە بە تایبەت لەم سەردەمەی ئێمەدا پێویستن، ڕادەگەیەنێت:

«... میللەت خۆی هەڵی دەست گەیشتنی یەکسانی منالان و گەورەکان بۆ خوێندن و فێربوونی پیشەیی و کولتووری دابین دەکات. ئۆرگانیزەکردنی خوێندنی گشتی و خۆڕایی و لاییک لە تەواوی ئاستەکاندا ئەرکی دەوڵەتە...».

لە بنەمای یەکەمی ئەم یاسایەدا، لەسەر پێشنیاری دوو نوێنەری کۆمۆنیست و لەگەڵ دەنگی ئەندامانی کۆمۆنیست و دوو دەنگی سپیدا، ئەمەشی بۆ زیاد دەکرێت کە ((فەرەنسا کۆمارێکی لاییکە)). (ئەم بڕگەیە لە یەکەم خستنەڕووی ئەم یاسایەدا بوونی نەبوو). سەرەنجام لە دەستووری کۆماری پێنجەمدا لە ٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٥٨دا ئەمە بەدی دەکەین کە:

ماددەی٢. فەرەنسا کۆمارێکی یەکگرتوو و لاییک و دیموکراتی و کۆمەڵایەتییە.کۆماری یەکسانی هەموو هاووڵاتیان بەرانبەر بە یاسا بێ گوێدان بۆ بنەچە و ڕەگەز و یا مەزهەبی ئەوان،دابین دەکات.کۆماری فەرەنسا ڕێز لە هەموو بیروباوەڕەکان دەگرێت)).

٦. چەند سەرنجێک سەبارەت بە چارشێوی ئیسلامی لە فەرەنسا

ئەم ڕووداوە لە پاییزی ١٩٨٩دا دەست پێدەکات .سێ کچی موسوڵمان لە قوتابخانەیەک لە شاری Creil لە ناوچەی Oise (باکووری پاریس) بە چارشێوی ئیسلامییەوە دەچنە ناو پۆلی خوێندنەوە. نموونەی هاوشێوەی ئەمە لە قوتابخانەکانی تریش بەرچاو دەکەون. ئەم ڕووداوە بچووک و کەموێنە و بە ڕواڵەت سادەیە لە

هەلومەرجی تایبەتی فەرەنسـادا، چەند ڕەهەندێکی کۆمەڵایەتی و سـیاسی گەورە پەیدا دەکات و دەبێتە ((مەسەلەی)) کۆماریی فەرەنسا.

بەڵام چارشـێوی ئیسـلامی ئەم کچانە هاوشـانە لەگەڵ چەند بابەتێکی تری وەک خۆپارێزییان لە بەشـداری کردن لە وانەی بایۆلۆژی و زانسـتی سرووشـتی و مۆسـیقا و وەرزش و مەلەوانیدا (لەگەڵ قوتابیانی کوڕ). لە چەند حاڵەتێکدا ئەو قوتابییە کچانەی کە پێداگرییان دەکرد بۆ لانەبردنی چارشـێوی ئیسـلامی خۆیان، دوای تێپەڕینی چەند قۆناغێک، لە قوتابخانەی دەوڵەتدا دەردەکرێن. بەڵام بە گشـتی ڕووداوەکە لەڕێگای ناوبژیوانی و قسـەکردن لەگەڵ دایک و باوکی ئەو منداڵانە و بە ڕازیکردنی ئەو قوتابیانە بۆ لابردنی لەچکە ئیسـلامییەکەی خۆیان لە قوتابخانە یا لەناو پۆلدا کۆتایی پێ دێت. لەگەڵ ئەمانەدا و لەگەڵ ئەوەی کە ئەم کچە باڵاپۆشانە لە قوتابخانەکانی فەرەنسا بە بەراورد لەگەڵ قوتابییەکانی تردا ڕێژەیەکی زۆر کەمتر پێکدەهێنن، بەڵام بابەتی ناوبراو بە ((چارشـێوی ئیسـلامی)) لەم مێژووە بە دواوە وەک یەکێک لە بابەتە ناکۆک و مشـتومڕدرووسـتکەرەکانی ناو کۆمەڵگای فەرەنسـای لێ دێت. میدیاکان و بڵاوکراوەکان، پێرسـۆنێلی خوێندن و مامۆسـتایان، ڕۆشـنبیران، ئەنجوومەنەکانی داکۆکیکردن لە لایسـیتێ، ڕێکخراوەکانی ژنان، ڕێکخراوەکانی داکۆکیکردن لە مافی مرۆڤ، ئەنجوومەنەکانی داکۆکیکردن لە پەنابەران، دامەزراوە مەزهەبییەکان و ڕیکخراو و پارتە سـیاسـییەکان و دواتر دەسـەڵاتی دادوەری، پەرلەمان و دەوڵەت... هەموو ئەمانە گیرۆدەی ئەم بابەتە کۆمەڵایەتییە ــ ئاینییە دەبن. سەرنجام لە ١٠ی شوباتی ٢٠٠٤دا پرۆژەیاسـایەک لەلایەن دەوڵەتەوە سـەبارەت بە قەدەغەکردنی هێما نواندنە مەزهەبییەکان لە قوتابخانەکانی دەوڵەتی فەرەنسـا بە ڕەزامەندی زۆرینەی خەڵکی فەرەنسـا و بە کاریگەری دەنگی زۆرینەی چەپەکان و ڕاسـترەوەکان، لە لایەنگرانی حکوومەتەوە تا ئۆپۆزسـیۆنی چەپ، لەلایەن هەر دوو پەرلەمانی نەتەوەیی و سـێناوە پەسـەند دەکرێت. ململانێی سـەرەکی لەسـەر ((چارشـێوی ئیسلامی)) لە فەرەنسا، لە ڕاسـتیدا ململانێیە بۆ داکۆکیکردن لە خەسـڵەتی لاییکی دامەزراوە گشـتییەکان وەک قوتابخانەی دەوڵەتی. هەڵبەت لەگەڵ ئەم تایبەتمەندییەی کە ئەم گرفتە لە کۆمارێکدا ڕوودەدات کە پێکهاتەکەی لە ڕووی مێژووییەوە لەسەر بنەمای ((قوتابخانەی لاییک و خۆڕایی بۆ هەمووان)) دروست بووە. هەر بەم بۆنەیەوە، یەکسانی یا نایەکسانی یاسای قەدەغەکردنی چارشێوی ئیسلامی لە قوتابخانە دەوڵەتییەکانی فەرەنسا لەگەڵ ڕێساکانی مافی مرۆڤ، کە یەکێک لە بنەماکانی ((ئازادی دەربڕینی ئایینە ــــ بە شـێوەیەکی تاکەکەسانە یا پێکەوەیی، بە شێوەی تایبەتی یا گشتی)) یەکدەگرێتەوە. (ماددەی ١٨ی جارنامەی جیهانی مافی مرۆڤ). پێش ئەوەی کە هەڵوێسـتی خۆمان دەربڕین، شیکردنەوەی چەند خاڵێک بۆ ڕەتکردنەوەی هەندێک لێکدانەوەی هەڵە بۆ ئەم بابەتە بە پێویست دەزانین:

١. دەبێت سـەرەتا ئەوە دووپات کەمەوە کە ئەم باسـە لەسـەر قەدەغەکردنی ((خۆ نواندنە بە ئایینەوە)) و بە شـێوەیەکی گشـتی هەر ئایینێک: لەناو قوتابخانەکان واتە سەرەتاییەکان و دواناوەندییەکانی دەوڵەتی فەرەنسایە نەک لە شوێنێکی تردا. قوتابخانە تـایبەتییەکـان و دامەزراوەکـانی ژێر دەسـتی بەڕێوەبەرایەتی دامەزراوە مەزهەبی و نامەزهەبییەکان، ئەم یاسـایە نایانگرێتەوە. بەمشـێوەیە بابەتی ئەم یاسـایە سـنوورێکی دیـاریکراو لەخۆ دەگرێـت و نـابێـت ئەمە لەگەڵ بـابەتی ئـازادییە مەزهەبییەکـان لە کۆمەڵگای مەدەنیدا کە دەوڵەتی لاییک پارێزەریەتی بە هەڵە چەواشە بکرێت.

٢. لایسـیتێ لە قوتابخانەکان بە مانای بێلایەنی پێرسـۆنێلی خوێندنە (وەک مامۆسـتایان کە بە کارمەندانی دەوڵەت هەژمار دەکرێن) و بێلایەنی ناوەڕۆکی وانەکانە سـەبارەت بە ئایین یا ئایینە جیاوازەکان نەک بە مانای بێلایەنی قوتابیان کە شـتی وا نە دەکرێت و نە ڕەوایشە.

باس لەسـەر ئەوە ناکرێت کە قوتابی هەموو بەیانییەک زوو دەبێت دەسـت لە بیروباوەڕی ئایینی خۆی هەڵگرێت و ئینجا بچێتە ناو قوتابخانەوە. باس لەسـەر ئەوەیە کە فەزای گشتی پەروەردە و فێرکردنی منالان و مێردمنالان، بێلایەنی خۆی سەبارەت بە ئایین و ڕێبازە جیاوازەکان بپارێزێت تا قوتابخانە نەبێتە گۆڕەپانی بانگەشەکردن و نواندنی ئایینێک یا خوێندنێکی تایبەت و یا ببێتە گۆڕەپانی تاقمی مەزهەبی ــ عیسایی و موسایی و موحەممەدی و هتد.

٣. سـەبارەت بە چارشـێوی ئیسلامی کۆمەڵێک شـتی تری وەک نایەکسانی نێوان ژن و مێرد، نـایەکسـانی ڕەگەزەکان، بچووکردنەوە و هێـنانە خوارەوەی ئـاسـتی ژن و... دەردەکەون. واتە ئەو ئاکامەی کە ڕێکخراوەکانی ژنان و ئەنجوومەنە فیمینیسـتییەکانی فەرەنسـا زیاتر لە هەر هەمووان دژ بە چارشـێوی ئیسـلامی لە قوتابخانەکان، یەکگرتوو دەکات. شـکسـتی سـیاسـەتی ئەنێتگراسـیۆن سـەبارەت بە کۆچبەران و فەرەنسـییە بە ڕەچەڵەک بیـانییەکان، کێشـەی ((ژیـانی پێکەوەیی)) لە نـاوچە و گوشـە و کەنـارە هەژارنشـینەکان و ((قەیران)) لێدراوەکان لەگەڵ ئەو ڕێژە زۆرەی دانیشـتوانی بیانیدا، بابەتی قەیرانی شـوناس لای گەنجانی خێزانە کۆچ بەرەکان، گەشـەی ((نەتەوەگەرایی))و فێندەنێنتالیزی ئایینی... و لایەنەکانی تر؛ ئەمانە هەمووی لایەنە ئاڵۆز و ناخۆشـەکانی ئەم بابەت پێکدەهێنن. هەڵبەت کە توێژینەوە و خوێندنەوەی ئەم بابەتانەی سـەرەوە جێگایان لەم بابەتە کورتەی ئێمەدا نابێتەوە. بەڵام خسـتنەڕووی ئەمانە بە شـێوەیەکی کورت لەبەر ئەوەیە کە ئاماژەمان بۆ خاڵێکی گرنگ کردبێت. ئەوەی کە چارشـێوی ئیسـلامی لە قوتابخانەکان تەنیا پەیوەسـت نابێت بە دیاردەی لایسـیتێوە، بەڵکوو لەمانەش زیاتر تێدەپەڕێت و پانتاییەک لە بابەتە کۆمەڵایەتی و سـیاسی (مێژوویی) و ئابووری... تەنانەت دەروونی و خەیاڵی فەرەنسـییەکانیش لەخۆ دەگرێت. لەئەنجامدا هەر توێژینەوەیەکی جیددی و گشـتی دەبێت ڕەچاوی کۆی مەسـەلە و پەیوەندییە بە

یەکداچووەکانی سەرەوە بکات. ئاڵۆزی بابەتەکەش هەر لەم ئاڵۆزی و تێکەڵاوییەی ئەم دیاردە جیاوازانەوە سەرهەڵدەدات.

٤. نابێت ئەم یاسایەی کە باسمان کرد بە کاردانەوەیەکی دەسبەجێ و فەرمان دەرانە و تاکلایەنەی حکوومەتی ڕاسترەوەی ئێستای فەرەنسا هەژمار بکرێت. ئەم هەنگاوە یاساییە بەرهەمی پانزە ساڵ باس و ڕاوێژ و تێکۆشانە (لە ١٩٨٩ تاوەکو ئێستا) لە بەشە جیاوازەکانی کۆمەڵگای مەدەنی فەرەنسادا. لێرەدا بە تایبەت مامۆستایان و بەڕێوەبەرانی قوتابخانەکانی دەوڵەت، ڕێکخراوەکانی ژنان، ئەنجوومەنەکانی داکۆکیکردن لە لایسیتێ، ڕۆشنبیران، دامەزراوە مەزهەبییەکان وەک کەنیسەی کاتۆلیک و پرۆتستانت و مەرجەعی یەهوودی و موسڵمانان... زۆرترین ڕۆڵیان بینیوە و خۆیان لە مەسەلەکەدا هەڵقورتاندووە. ئەنجوومەنی دەوڵەت، وەزارەتی خوێندن، کۆمیسیۆنی پەرلەمانی نەتەوەیی و گرووپی کاری تایبەت و سەربەخۆ ناسراو بە کۆمیسیۆنی سێتازی[12] کە بە ناوی وەزیرێکی پێشووی فەرەنسایە؛ لەگەڵ بەشداریکردنی کەسانی بەرچاو و دیار و جیاوازی زانستی و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری، ڕۆشنبیران و سیاسەتوانانی فەرەنسا، ئەمانە هەموویان بە چەندین مانگ لەسەر بابەتی چارشێوی ئیسلامی و بابەتی لایسیتێ لە قوتابخانەکان، لێکۆڵینەوە و توێژینەوەیان کردووە. سەرەنجام بە ڕەچاوکردنی داوای گشتی فەرەنسییەکان کە لەڕێگای ڕاپرسی جیاوازەوە ئەنجام دەدرا، بە سەرنجدان بۆ پێشنیاری کۆمسیۆنی سێتازی و پەنابردن بۆ دیموکراتی پەرلەمان و دەنگی ڕەزامەندی زۆربەی ئەندامانی پەرلەمان لە هەموو لایەنەکان، یاسای ناوبراو پەسەند دەکرێت.

٥. یەکێک لە هۆکارەکانی دانانی ئەم یاسایە کۆتایی پێهێنانی سیاسەتە جیاوازەکان بوو بۆ ڕووبەڕووبوونەوە بۆ کچانی چارشێو لەسەر و باڵاپۆش لە قوتابخانەکاندا. لە پەیوەندی لەگەڵ ناڕوونی ڕێساکان و بە هۆی تازەبوونی دیاردەکە، کاردانەوەی بەرپرسەکان جۆراوجۆر و دژبەیەکیش بوو. بەڕێوەبەرانی قوتابخانەکان خوازیاری دیاریکردنی ڕێسایەکی تایبەت و گشتی بوون کە جێبەجێکردنی بەسەر هەموو قوتابخانەکانی دەوڵەتدا بسەپێنرێت. ئەوان نارازی بوون لەو بابەتەی کە بڕیارێکی ئەنجوومەنی دەوڵەت بەرپرسیاریەتی بڕیاردان و هەڵوێست وەرگرتنی خستبووە ئەستۆی ئەوانەوە. بە تایبەت کە لەوانەیە بڕیاری ئەوانئاکامێکی خراپی لێبکەوتایەتەوە: دەرکردنی هەتاهەتایی قوتابی چارشێو لەسەر لە قوتابخانە.

٦. سەبارەت بە ڕووداوی چارشێوی ئیسلامی، سێ خواستی سەرەکی لە فەرەنسا سەریان هەڵدا: لایەنگرانی لایسیتێ ـــــ جیاکردنەوە، لایەنگرانی لایسیتێ ـــ بێ لایەنی، ئەوانەش کە لایەنگری لە لایسیتێیەکی ڕەواپێدراو و کراوە دەکەن.

---

[12] Stasi

. لایسیتێ . جیاکردنەوە

هەڵوێستی یەکلایی و ڕاشکاوانەی داکۆکیکەرانی لایسیتێ لە قوتابخانەکان لە بەیاننامەیەکی بە ناوبانگدا بە واژۆی چەند ڕۆشنبیرێکی فەرەنسا ڕادەگەیەنرێت. کە لە بەشێکی ئەمە بەدی دەکەین کە:

((چونکە قوتابخانە هەموو بەردەنگەکانی خەڵکن، قبووڵی هیچ نیشانەیەکی جیاکەرەوە ناکات کە هەر لە پێشدا پەیوەست بوونی کەسەکان پیشان بدات. لە کۆمەڵگای ئێمەدا قوتابخانە تەنیا دامەزراوەیەکە کە تایبەتە بە هەمووان... لایسیتێ هەمیشە لەناو گرفتدا ژیاوە. لایسیتێ لە ڕاستیدا هەر وەک قوتابخانەی گشتی (دەوڵەتی) و کۆماری و خودی ئازادی، هاوکات هەر لە شەڕدا بووە و لە شەڕیشدا دەمێنێتەوە. بنەمای کۆماری ئێمە لەسەر قوتابخانە ڕەگی داکوتاوە، هەر بۆیە لەناوچوونی قوتابخانە خێرایی دەبەخشێتە لە ناوچوونی کۆماری....)) (تشرینی دووەمی١٩٨٩، ئێلیزابێت بادانتێر، ڕێجیس دێبرە، ئێلیزابێت دوفوتنێ، کاترین کینتزێلێر...).

ئەم هەڵوێست وەرگرتنانەی سەرەوە لە ڕاستیدا دەکەوێتە چوارچێوەی تێڕوانینێکی فراوان ترەوە کە ناوی لایسیتێ ـ جیاکردنەوەیە. بە پێی ئەم تێڕوانینە، لایسیتێ بە مانای جیاکردنەوەی تەواوی دەوڵەت و کەرتە گشتییەکان یا دەوڵەتییەکانە لە ئایینەکان. لەلایەک دەوڵەت بە تەواوی لە دەسەڵاتی مەزهەبدا ئازادە و لەلایەکی ترەوە دامەزراوە مەزهەبییەکان ناکەونە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەوە. ئەم ((جیابوونەوەیە)) بە پێچەوانەی ئەو وێنا هەڵەیەی کە دەکرێت، بەو مانایە نییە کە مەزهەب ببێتە ((ئەرکێکی تایبەتی)) یا تاکەکەسی و نابێت لە چەق بابەتە گشتییەکان (سیاسی و هتد) بۆچوونی هەبێت و یا هەڵوێست وەربگرێت و چالاکی بکات، بەڵکو تەنیا بەم مانایەیە کە دەوڵەت و ئایین پێڕەوی لە یەکتر ناکەن؛ چالاکییە ئایینییەکان لە کۆمەڵگادا جگە لە کەرتی تایبەتی (دەوڵەتی) کە خەسڵەتێکی گشتی هەیە و لە ئەنجامدا دەبێت سەربەخۆیی خۆی بپارێزێت بە تەواوی ئازادە.

-لایسیتێ . بێلایەنی

لایەنێکی تر ئەمەیە چونکە ئەو کەسانەی کە بڕیارەکانی کۆمیسیۆنی سێتازی ڕادەگەیەنن،خۆیان لە پێگەی لایسیتێ ـــ بێ لایەنییەوە ڕووبەڕووی چارشێوی ئیسلامی بوونەتەوە، بۆیە لەوەی یەکەمدا کەمێک جیاوازە (لایسیتێ ـــ جیاکردنەوە). کەمێک لە پوختەی ئەم ڕاگەیاندانە دەخوێنینەوە:

«لەنێو ئەو کۆمەڵانەی کە سەرقاڵی خوێندنن، چارشێو لە زۆربەی کاتدا دەبێتە سەرچاوەی دژایەتی و دووبەرەکی و تەنانەت ئازاردانیش. زۆر کەس خەسڵەتی ئاشکرای

هێمای ئایینی بە پێچەوانەی پەیامی قوتابخانە دەزانن، واتە جێگایەک کە دەبێت فەزایەکی بێلایەن و هەروەها جێگایەک بێت بۆ هۆشیارییەکی ڕەخنەگرانە... کۆمیسیۆن ئێستا وا لێکی دەداتەوە کە ئەم بابەتە ئیتر پەیوەندی بە ئازادی ویژدان نییە بەڵکو پەیوەندی بە ئاسایشی گشتییەوە هەیە. لە ماوەی چەند ساڵی ڕابردوودا هەلومەرجەکان گۆڕاون، کێشە و ڕووبەڕووبوونەوەکان لە قوتابخانەکاندا لەسەر بابەتە ئایینییەکاندا ئاسایی بوونەتەوە.. ». (ئەم ڕوونکردنەوەیە لە لایەن منەوەیە). لە ئەنجامدا کۆمیسیۆن پێشنیاری داوایەکی یاسایی دەکات بە مەبەستی ((پاراستنی بێ لایەنی قوتابخانە دەوڵەتییەکان لە پەیوەندی لەگەڵ ئایینەکان))دا و هەروەها بۆ ((سەقامگیرکردنی ئارامی لە قوتابخانەکان)) بە مەبەستی ((جێگای ئازادی و دەروشاوەیی بۆ هەمووان)). دەبینین کە لێرەدا ئەم بابەتە لە پێگەی بێلایەنی دەوڵەت و ئاسایشی-گشتی لە قوتابخانەکاندا، سەرنجی دراوەتێ. بێلایەنی بەم مانایەیە کە دەوڵەت ڕێگە بە مەزهەبێکی دیاریکراو نادات و دەستکەوتێکی تایبەتیش بۆ هیچ ئایینێک دیاری ناکات. بەڵام لێرەدا بێلایەنی بە شێوەیەکی یەکلایەنە لەلایەن دەوڵەتەوە کاری پێدەکرێت (نەک بە شێوەی دوولایەنە، هەم لەلایەن دەوڵەت و هەم لەلایەن ئایینەکانەوە، بەهەمان شێوە کە لە لایسیتێ ــــ جیاکردنەوە دا بوونی هەیە). لەلایەکی ترەوە ئەم بێ لایەنییە دەتوانێت جگە لە ئایینەکان چەند بوارێکی تری وەک ڕێبازە فەلسەفی و ئایدۆلۆژی و ... هتد، بگرێتەوە.

- لایسیتێی ڕەواپێدەر و کراوە

زۆرێک لە تیۆریسیەنە چالاکە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی فەرەنسا هەم لەنێوان لاییکەکان و هەم لەنێوان هێزە مەزهەبییەکان، لەگەڵ ئەوەی کە بەرانبەر بە بەهادانان بۆ هێماکان لە قوتابخانە دەوڵەتییەکاندا ناکۆکن، بەڵام لەهەمان کاتیشدا کۆک نین لە سەر دانانی یاسایەک بۆ قەدەغەکردنی. ئەمان لایەنگری لایسیتێیەکی ڕەواپێدەر و کراوەن کە بتوانێت هەموو منداڵانی کۆماری لەگەڵ جیاوازییەکانیاندا لە باوەش بگرێت. ئەوان لە نارازیبوونیان بۆ یاسای قەدەغەکردنی چارشێوی ئیسلامی لە قوتابخانەکان چەند هۆکارێکی جیاواز دەخەنەڕوو کە گرنگترینیان لێرەدا باس دەکەین.

یاسایەکی بەم چەشنە تەنیا شەرمەزاری بۆ موسڵمانەکان دەهێنێت. هەستە دژە مەزهەبییەکان و بە تایبەت هەستی دژ بە موسڵمانان لە کۆمەڵگای فەرەنسیدا پەرە پێدەدات. چەند گەنجێک هان دەدات بۆ وازهێنان لە قوتابخانە. دەبێتە هۆی گەشەسەندنی قوتابخانە مەزهەبییەکان. کچە موسڵمانە چارشێو لەسەرەکان بەرەو لای فەندەمێنتالیزمەکان پاڵ پێوە دەنێت. بابەتە جیاوازەکانی کچانی موسڵمان بۆ هەڵبژاردنی چارشێوی ئیسلامی لەبەر چاو ناگرێت و یا یەکسانی دەکات بەمانە: ئامانجی مەزهەبی پەتی، ئامانجی فەندەمێنتالیزمانەی ئایینی، مەیلی شوناس و ئامانجە نەتەوە گەرایییەکان... سەرەنجام یاسایەکی بەم چەشنە لە پێش ڕای گشتی جیهانیدا ((ئازادی کوژی)) فەرەنسا دەخاتە ڕوو.

به شـێوەیەکی کورت لایەنگرانی لایســیتێی ڕەواپێدەر و کراوە لە فەرەنسـا پێیان وایە کە قوتابخانەی کۆماری و لاییک بە بێ پەنابردن بۆ یاسایەک کە ئەنجامەکانی مەترسیدار و تەنانەت مەترســیدارە بۆ ئازادییەکان، پۆتانســیەلێکی وای دەبێت کە دەتوانێت بە قبووڵکردنی کچانی چارشــێو لەســـەر بەرە بەرە ئەوان بەرەو لای بەهاکانی لاییک ڕابکێشێت.

سەرچاوەکان:

La laïcité, Maurice Barbier, L, Harmattan.١

Les trios âges de la laïcité, Jecqueline Costa-Lascaux, Hachette.٢

La laïcité francaise, Jean Boussinesq, seuil.٣

Vers un nouveau pacte laïque, Jean Baaubérot, Seuil.٤

La laïcité franÇaise, Mémento juridique, Seuil.٥

La Révolution française, Laïcisation de l Etat. De la société, et de .٦
١٩٨٨l église, Langlois Claude,Le supplément avril

١٠.٢٠٠٤ .٢Laïcité monothéiste, Jean Luc Nancy. Le .٧

La séparation des Eglises et de l Etat, Mayeu Jean Marc, Editions .٨
ouvriéres

, ١٢Le rapport de la commission stasi sur la laïcité, Le Monde, .٩
٢٠٠٤décembre

Munich de lécole républicaine, text des intellectuals. Nouvel .١٠
١٩٩٨ november ٨-٢observateure,

Derriére la loi foulardiére,la peur.Alain Badiou,le .١١
٢٠٠٤février٢٣Monde,

Voile au lycée,Non a lintolerance,Jean-fabien spitz,le .١٢
٢٠٠٣décembre١٧Monds,

-٢٦L,enjeu de débat dur la laïcitéà lécole, Revue prochoix, No .١٣
٢٠٠٣, Automne ٢٧

Non au voile et á son projet de société,collectif national des .١٤
١٢.١٠.٢٠٠٣femmes sclidaires,text du

تێبینی: ئەمە بەشی چوارەمی کتێبی "لایسیتێ چییە؟" ساڵی ٢٠١٠ چاپکراوە. ناونیشانی بەشی چوارەم ئەمەیە (**لایسیتێ لە فەرەنسا/ لە شۆڕشی ١٧٨٩ تا یاسای جیاکردنەوەی دەوڵەت و کەنیسەکان لە ١٩٠٥ / بە چەند سەرنجێک بۆ ڕووداوی چارشێوی ئیسلامی لە قوتابخانەکانی فەرەنسا**) ئێمە کورتمان کردووەتەوە.